

Соломаха А. В., доцент кафедри іноземних мов і методики їх навчання
Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат філологічних наук, Україна

ВРАХУВАННЯ КОГНІТИВНОГО АСПЕКТУ МОВНИХ ЯВИЩ У ПРОЦЕСІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, зумовлена загальними потребами підвищення якості університетської підготовки майбутніх фахівців. Автор розкриває сутність когнітивного аспекту мовних явищ, доводить, що урахування цього аспекту надасть можливість майбутнім вчителям іноземної мови глибше розуміти сутність мови як способу пізнання дійсності і, як наслідок, спонукатиме до самовдосконалення та пошуку різноманітніших форм організації навчальної діяльності учнів на уроці.

Ключові слова: філологічна підготовка, вчитель іноземної мови, когнітивний аспект, мовне явище.

Сучасний інформаційний та глобалізований світ вимагає нової якості підготовки фахівців різних галузей, підвищуються вимоги до глибини їхніх знань, універсальності вмінь та навичок, підвищується потреба у самоосвіті протягом усього життя. Безумовно, це ставить нові виклики щодо змісту та якості філологічної освіти майбутніх вчителів іноземної мови, адже вони повинні не тільки навчити дітей іншомовній комунікації, а й усвідомлювати свою соціальну значущість, бути суб'єктом особистісного і професійного удосконалення, ставить та досягати нові, іноді нестандартні, цілі [3]. Вирішенням цих проблем в системі професійної педагогічної освіти активно займаються вітчизняні науковці [1; 6; 12]. Проте вони переважно зосереджені на питаннях поглиблення методичної підготовки вчителів іноземної мови. Ми хочемо зосередитися на рівні їхньої філологічної підготовки, адже фахівці вказують на проблеми зниження загальноосвітнього та культурного рівня випускників шкіл, рівня їхньої мовної культури, падіння інтересу до навчання взагалі та до вивчення предметів філологічного циклу (до якого належить і вивчення іноземної мови) зокрема. Причини слід шукати не тільки в соціально-політичних умовах України, але й у низці недоліків викладання предметів усього філологічного циклу взагалі і іноземної мови зокрема. Ці проблеми і зумовлюють актуальність нашої розвідки.

Мета статті — довести, що когнітивний аспект мовної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови є невід'ємною частиною освітньо-професійної готовності до практичної роботи у школі.

Процес концептуалізації нової філософської парадигми освіти передбачає розробку та технологізацію процесу антропоцентричної пе-

ребудови освітньої діяльності в межах глобального процесу її гуманізації та гуманітаризації [8, 170]. Антропоцентрична парадигма досліджень стає сьогодні основною переважною більшої гуманітарних наук. Стосовно нової парадигми мовні явища розглядаються в антропологічному ракурсі, у нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, культурою, світоглядом як окремої людини, так і мовного колективу, до якого вона належить. Антропоцентричний підхід до мови, на думку акад. Ю. С. Степанова, є результатом еволюції теоретичних поглядів у лінгвістиці, що необхідно визнати подією закономірною та прогресивною [10, 12]. У ХХ ст. в лінгвістичній науці панував так званий інструментальний підхід до мови, який акад. Ю. С. Степанов звів до трьох основних положень: 1) мова як семіотичний код, знакова система для шифрування інформації; 2) мова як інструмент комунікації, засіб оформлення та регулювання інформаційних потоків; 3) мова як інструмент мислення та пізнання, як простір думки [9]. Тобто національна мова сприймається не просто як знакова система, а як відображення когнітивної бази свого народу, і вчитель іноземної мови не тільки сам повинен це зрозуміти, а й донести до своїх учнів, починаючи з самого початку рівень.

Оволодіння будь-якою національною мовою представниками іншої культури на рівні мови-системи, не доповнене когнітивною основою та засобами її вираження в мові, обов'язково призведе або до комунікативного збою, непорозуміння, коли іноземець взагалі не може зрозуміти змісту фраз, навіть тих, які складаються з відомих йому слів, або до псевдорозуміння, тобто розуміння поверхневого, такого, що лише видається зрозумілим. Адже без усвідомлення справжнього змісту, який несе в собі конотація, яка є природною для носіїв мови, але прихованою для іноземця, справжнє спілкування неможливе. Вербалізована когнітивна база етносу, яка складається з вербальних прецедентних феноменів, є невід'ємною частиною національної мовної картини світу. Під час спілкування у представника іншої культури можуть виникнути проблеми у розумінні мови цього етносу, тому що, на відміну від учбової ситуації, носії мови не мінімізують свій лексикон та спираються у своєму мовленні на національну когнітивну базу. Національна мовна картина світу, яка включає всю вербалізовану когнітивну базу національної мови конкретного етносу, є категорією, що відповідає культурно-філософському розумінню мови «як дому буття» цього етносу [2].

Таким чином, можна стверджувати, що когнітивний аспект мовної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови, основною якою є загальна теорія концептуалізації та категоризації, теорія того, яким чином людина сприймає та осмислює навколишній світ і як її досвід пізнання

реалізується у значеннях мовних одиниць, повинен бути обов'язково врахованим. Когнітивна семантика — це певна теорія значень, специфіка якої полягає у тому, що в ній значне місце відводиться антропоцентричному чинникові — людині як спостерігачу, «концептуалізатору» та «категоризатору».

На відміну від традиційного логіко-понятійного підходу, аналіз того чи іншого мовного явища під кутом зору когнітивної семантики передбачає врахування не тільки і не стільки об'єктивних характеристик мовної одиниці або мовної ситуації, скільки врахування специфіки їх сприйняття, наявності відповідних знань, інтенцій, виокремлення конкретних одиниць та вибір точки зору (перспективи), сконцентрованості на певних епізодах. Всі ці моменти визначають як наслідок формування у людини, в процесі її пізнавальної діяльності, конкретних концептів та категорій, тобто специфіку процесів концептуалізації та категоризації світу. Експеріенціальний підхід [5; 14; 15; 16], який зараз набуває поширення у когнітивній лінгвістиці, враховує не лише особливості теоретичного, а й повсякденного пізнання — когніції. Таким чином, на відміну від логічного, експеріенціальний підхід базується не на логічних правилах та характеристиках, а на досвіді взаємодії з навколишнім світом. Наприклад, якщо запропонувати носіям тієї чи іншої мови описати все, що пов'язане в їхній свідомості зі словом «олівець», то поряд з його об'єктивною (логічною) характеристикою — засіб для малювання, що має певну форму, колір, стрижень тощо, — вони, безумовно, також будуть говорити про зручність, зовнішній вигляд, властивість. Можливо, вони пригадають певні епізоди з власного досвіду, пов'язані з олівцем, тобто додадуть свої особисті враження та асоціації, які також є частиною їхнього досвіду пізнання зовнішнього середовища. Так, носій російської мови зазначить, що слово «карандаш» є запозиченням з тюркських мов. Тюркське «карандаш» утворено зрощенням двох слів «кара» — чорний та «даш» — камінь, шифер [13, 188]. Перші, об'єктивні, характеристики стосуються загального, універсального досвіду, у той час як другі є особистим, суб'єктивним досвідом і відбивають способи безпосереднього пізнання навколишнього світу та взаємодії з ним. Так і в кожній мові ми відшукуємо як вербалізований досвід усього людства, так і те, про що вже зазначалося, що кожна мова вербалізувала особливий погляд на світ, кожній мові «притаманні власні світогляди» [2, 322]. Таким чином, викладені положення когнітивної лінгвістики, на нашу думку, безпосередньо стосуються проблем мовної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови, адже, зрозумівши ці процеси, викладання мови буде глибшим та осмисленішим.

Основним поняттям когнітивної лінгвістики та когнітивної семантики, яке використовується при описі пізнавальної діяльності та когнітивних здібностей людини в цілому, є концептуалізація та категоризація. Уся пізнавальна діяльність (когніція) певної людини, як і певного етносу, спрямована на засвоєння навколишнього світу, на формування та розвиток уміння орієнтуватися в ньому, спираючись на отримані знання. А це, в свою чергу, пов'язане з необхідністю виокремлювати, порівнювати (ототожнювати і розрізняти) об'єкти та явища. Тому у процесах пізнання навколишнього світу ці класифікуючі дії не оминають як конкретну людину, так і весь народ взагалі. Отже, розуміння когнітивного аспекту мовних явищ, використання таких понять, як «концептуалізація» та «категоризація», поняття «концепт» як структури свідомості, повинно бути усвідомлене майбутніми вчителями іноземної мови, адже це є безпосередньою основою активізації їхньої пізнавальної діяльності.

Концептуалізація та класифікація — два взаємопов'язаних процеси класифікуючої діяльності, які є основою пізнання навколишнього світу та які необхідно використовувати у процесі навчання іноземній мові, проте розрізняються за своїми кінцевими результатом і/або метою. Процес концептуалізації спрямований на виокремлення мінімальних змістовних одиниць людського досвіду, «структур знань», а процес категоризації — на об'єднання тотожних або схожих одиниць у більші розряди, категорії» [4, 93].

Концептуалізація — це осмислення інформації, що надходить, мисленнєве конструювання предметів та явищ, які призводять до утворення певних уявлень про світ у вигляді концептів (тобто зафіксованих у свідомості людини смислів), наприклад: концепт дому, часу, простору, руху тощо. Основна частина цих концептів закріплюється у мові значеннями конкретних слів, що забезпечує зберігання отриманих знань та їх передавання від людини до людини і від покоління до покоління. Одночасно наші знання про світ зберігаються і в узагальненому вигляді, в категоріальній формі: знання про конкретні будинки об'єднуються нашою свідомістю в категорію «das Haus». Неможливо тримати у пам'яті абсолютно всі характеристики кожного, наприклад, конкретного дому, тому і словом «das Haus» позначається не лише окремий об'єкт, а й ціла низка категорій об'єктів, які можуть мати певні відмінності у кількості поверхів, кімнат, вікон, дверей тощо. Відповідно для називання певного об'єкта «das Haus» його необхідно віднести до категорії будинків, тобто категоризувати. Ця функція і визначає зміст поняття категоризації.

Категоризація — це розподіл світу на категорії, тобто виокремлення в ньому груп, класів, категорій аналогічних об'єктів та подій (вклю-

чаючи концептуальні категорії як узагальнення конкретних смислів або концептів). Як пізнавальний процес категоризація — це співвіднесення думками об'єкта або події з певною категорією. Відповідно обмін інформацією завдяки мові є співвіднесеністю системи знань, якими володіє людина, з ідентифікацією предметів та явищ, з певною групою аналогічних предметів та явищ, тобто з певною категорією.

З моменту народження людина пізнає навколишній світ, внаслідок чого у неї формуються загальні поняття, які потім об'єднуються в систему знань про світ. Ця система складається з концептів (латин. *conceptus* — поняття) різних рівнів складності та абстракції, які об'єднуються у концептополя. Вони, у свою чергу, утворюють систему складнішого ґатунку — концептосферу, під якою у сучасному мовознавстві розуміють об'єктивно існуючу «сукупність вербально позначених і вербально не позначених, національно маркованих ментальних одиниць лінгвокультури, упорядкованих за принципом системності та організованих на засадах множинності, цілісності, зв'язку і структурованості» [7, 209]. Концептосфера є продуктом не окремої людини, а всього народу, до якої належить мовна особистість [7, 210]. Проте, безумовно, безперечним є той факт, що концепти існують як на етно- і соціокультурному, так і на індивідуальному рівні свідомості. Концептофонд людини може не мати певних загальнонаціональних концептів, чи мати концепти із концептосфери інших народів.

Відомий український вчений-германіст А. М. Приходько вказує на існування широкого та вузького розуміння концепту: «У *вузькому* розумінні концепт постає як феномен життєвої філософії, як буденний аналог світоглядних понять, що закріплені в лексиці природних мов і що забезпечують стабільність і спадкоємність духовної культури етносу, тобто як найважливіша культурно значуща категорія внутрішнього світу людини. У *широкому* розумінні концепт інтерпретується як на шарування ціннісних конотацій на значення слова, тобто будь-який вербалізований зміст якоюсь мірою відзначений етнічною специфікою» [7, 54–55]. Це — «етно-соціо-психо-лінгво-культурний феномен», «...багатомірне ментальне утворення, у якому виокремлюються образно-перцептивна, понятійна і ціннісна сторони» [7, 55].

«...На відміну від поняття концепти не тільки мисляться, вони переживаються. Вони предмет емоцій, симпатій, а іноді і зіткнень» [10, 40–41]. Тобто поняття є «...значенневим мінімумом змісту концепту» [7, 56] та його ядром. Далі навколо цього ядра, завдяки чуттєвому сприйняттю кожної людини, виникають певні асоціації, явлення та формуються образи. «Концепт входить у ментальний світ людини через відчуття або інтуїцію», проте вбирає лише той комплекс уявлень, «спільний для всіх

представників однієї культури і співвідносний із колективним знанням етносу» [7, 58]. Проте лише при наявності ціннісної складової, «ціннісних конотацій індивідуального або етнокультурного порядку» можна стверджувати, що це концепт. Так, *Die Eiche* — велике, кремезне дерево, з міцним стовбуром та гілками. Його образ асоціюється у німецького етносу з силою, міцністю та гордістю, а властивості дерева стали основою для його вербалізації. «*Die Eiche*» вербалізовано цілою низкою німецьких фразеологізмів з специфічно національним забарвленням: *fest wie eine Eiche stehen* — «стояти міцно, як дуб», *stark wie eine Eiche sein* — «бути міцним, як дуб»; *von einem Streiche fällt keine Eiche* — «одним ударом дуба не звалити», вживається у випадках, коли щось не вдається зробити за один раз; проте *viele Streiche fallen die Eiche* — «багато ударів і дуба звалить», можна співвіднести з українськими варіантами «крапля каміння точить», «гуртом і батька добре бити» тощо.

Як вже зазначалося, концепти у кожної людини формуються досить індивідуально в процесі пізнання нею навколишнього середовища. Тому він має обов'язково індивідуальний компонент. Проте зміст концепту підлягає певній стандартизації на загальнонаціональному рівні. Індивідуальні ознаки в змісті концептів обумовлюють постійне прагнення до їх вербалізації та пояснюють розмаїття її мовних засобів. Завдяки репрезентації у мовленні ці індивідуальні концептуальні ознаки стають доступними для інших людей, фіксуються колективною свідомістю, стають здобутком усього мовного колективу, народу взагалі [7]. *Загальнонаціональні концепти* — це ті ідеальні, абстрактні одиниці та змісти, якими оперує певний етнос, віддзеркалення змісту знань, досвідів, результатів діяльності і пізнання навколишнього середовища певним етносом у процесі його існування та які передаються від одного покоління наступним поколінням у вербальній або невербальній формі.

У психології концепти часто розділяють за ступенем конкретності — абстрактності. На нашу думку, цей поділ є корисним. Конкретні значення концептів (такі, наприклад, як «*das Geld*», «*die Pflanzwelt*», «*die Tierwelt*» і подібні) зберігають насамперед чуттєвий, емпіричний характер і тому досить легко розпізнаються, розрізняються та класифікуються. Абстрактні концепти (наприклад, демократія, керування тощо) важче піддаються описові, їх не так легко класифікувати.

Одним з основних інструментів концептуалізації та категоризації навколишнього світу є мова, яка забезпечує доступ до всіх концептів, незалежно від способу їх формування (на основі чуттєвого досвіду, предметної чи мисленнєвої діяльності). Саме завдяки мові відбувається вербалізація концептів з метою їх обміну та обговорення в процесі життєдіяльності людей. У мові концепт може вербалізуватися окремими

словами і словосполученнями, фразеологічними одиницями, реченнями та цілим текстом. Для передачі конкретних концептів, пов'язаних зі стійким чуттєвим образом, достатньо значення окремого слова, яке активізує цей образ, наприклад: яблуко, дім, стіл, зошит тощо. Проте за ступенем ускладнення смислів, що виражаються, з'являється необхідність активізувати додаткові концепти (знання) та використовувати цілі словосполучення і речення, наприклад: солодке яблуко, зморщитися від смаку яблука тощо. Абстрактні концепти часто потребують розгорнутих описів, наукових чи словникових дефініцій, текстових ілюстрацій.

Деякі концепти передаються лише через цілі тексти або декількома творами одного чи кількох авторів, наприклад, концепти: «русская душа», «англійський гумор», німецький «die Ordnung» тощо. Подібні концепти важко виразити одним реченням або у вигляді одного визначення. Вони потребують осмислення великої кількості ситуацій, які відбивають певні, взаємопов'язані аспекти названих концептів. «Сукупність всіх засобів утворює номінативне поле концепту» [11, 488].

Концептуальні характеристики виявляються через значення мовних одиниць, яким вербалізований певний концепт, їх словникові тлумачення, мовленнєві контексти. Таким чином, «концепт репрезентується в мові різноманітними мовними засобами, об'єктивуючи окремі сукупності когнітивних ознак; кожна з цих сукупностей є значенням відповідної лексеми та презентує в мові лише частину концепту» [11, 488]. Проте мовні засоби в їхній сукупності дають лише загальне уявлення про зміст концепту в свідомості носіїв конкретної мови. Це завжди буде лише частина концепту, оскільки жоден концепт не може бути вираженим повністю у мові.

Розуміння концептів є надзвичайно важливим, тому що саме вони насамперед дозволяють виявити національну специфіку будь-якої мови, оскільки основні знання зберігаються у нашій свідомості саме у вигляді різних мисленнєвих структур, тобто концептів. Саме завдяки тому, що значення мовної одиниці є частинами концепту, ми можемо класифікувати, наприклад, певну їхню кількість як національно маркованих та визначити, що для певного народу вони несуть більш глибокий зміст, який знаходить своє вираження у мові.

Безумовно, саме вчитель іноземної мови повинен мати уявлення про всі ці процеси, що відбувалися і відбуваються у мові, адже вона є іноземною не тільки для дітей, а й для нього, а сучасні цілі навчання іноземній мові не обмежуються лише комунікативною. Необхідно сформувати у майбутніх вчителів іноземної мови розуміння когнітивного

аспекту іноземної мови, адже це не тільки поглибить знання мови, яку вони викладають, а й сприятиме змістовно-ціннісній соціокультурній переорієнтації усього освітнього процесу у напрямку реалізації культурологічного підходу до організації навчально-виховної діяльності та розробці дієвих технологій адаптації особистості вчителя іноземної мови у високотехнологічному інформаційному просторі, що постійно змінюється, дасть змогу не тільки сформувати у нього стійку іншомовну комунікативну компетенцію, а й визначити власні ціннісні орієнтири та шанувати власну мову та культуру.

ДЖЕРЕЛА

1. Бігич О. Б. Методична освіта майбутнього вчителя іноземної мови початкової школи : моногр. / О. Б. Бігич. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. — 278 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт ; пер. с нем. — М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. — 400 с.
3. Жерносек І. П. Удосконалення науково-методичної роботи в сучасних загальноосвітніх школах, ліцєях і гімназіях : моногр. / І. П. Жерносек. — К., 2001. — 204 с.
4. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. П. Панкрац, Л. Г. Лузина. — М. : Наука, 1996. — 245 с.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. — М. : Прогресс, 1988. — С. 12—51.
6. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах : підруч. для студ. вищ. закладів освіти / за ред. С. Ю. Ніколаєвої. — К. : Ленвіт, 1999. — 320 с.
7. Приходько А. М. Концепти та концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. — Запоріжжя : Прем'єр, 2008. — 332 с.
8. Романенко М. І. Філософія освіти. Посткласична філософсько-освітня парадигма: історичний генезис, теорія, напрями концептуалізації : наук. моногр. / М. І. Романенко. — Дніпропетровськ : Промінь, 2001. — 180 с.
9. Степанов Ю. С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века. — М. : РАН; Ин-т языкознания, 1995. — С. 7—34.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словари русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.
11. Стернин И. А. Значение и концепт: сходства и различия / И. А. Стернин // Языковая личность: текст, словарь, образ мира. — М. : Изд-во Российского университета дружбы народов, 2006. — С. 485—495.

12. Скляренко Н. К. Читаємо англійською : навч. посіб. / Н. К. Скляренко. — К. : Знання, 2006. — 230 с.
13. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка : пособ. для учителя / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская ; под ред. чл.-корр. АН СССР С. Г. Бархударова. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Просвещение, 1971. — 542 с.
14. Rosch E. H. Natural Categories / E. H. Rosch // Cognitive Psychology. — 1973. — Vol. 4. — № 3. — P. 326—350.
15. Rosch E. H. Principles of Categorization / E. H. Rosch // Cognition and Categorization. — Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum, 1978. — P. 27—48.
16. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / M. Schwarz. — Tübingen: UTB für Wissenschaft: Uni-Taschbücher, 1992. — 195 s.

Актуальность материала, изложенного в статье, связана с общими проблемами повышения качества университетской подготовки будущих специалистов. Автор раскрывает сущность когнитивного аспекта языковых явлений, доказывает, что принятие во внимание этого аспекта позволит учителям иностранного языка глубже понять сущность языка как средства познания действительности, что, в свою очередь, побуждает к самосовершенствованию и поиску более разнообразных форм организации учебной деятельности учащихся на уроке.

Ключевые слова: филологическая подготовка, учитель иностранного языка, когнитивный аспект, языковое явление.

The relevance of the material stated in the article, is caused by general needs of improving future specialist's university training quality. The essence of cognitive aspect of linguistic phenomena is revealed. It is also proved that the incorporation of this will allow future foreign language teachers to understand deeper the nature of the language as the method of reality perception and, consequently will provoke to self-completion, and search of various forms of educational activity in the class.

Key words: philological training, foreign language teacher, cognitive aspect, linguistic phenomenon.